

ציונים ותכוררים

מתולדות הסוריאליזם

בנימין גוריאלי

ב־1964 חגגה פאריס ארבעים שנה להולדת הסוריאליזם. בשנת 1923 שלח אנדרה בראַטון אל אויר העולם הנסער את המאניפסט הסוריאלי־טי הראשון, מאורע ספרותי שסימן את עלייתו של הסוריאליזם בקרב העילית האינטלקטואלית של אירופה, עד שהיה לתנועה האמנותית הגדולה בין שתי מלחמות העולם.

לרגל תאריך זה הוצגה בפאריס תערוכת תמו־נות סוריאליסטיות, יצאה אנתולוגיה של השירה הסוריאליסטית בהוצאת סגרס, הוכרו על "אנצי־קלופדיה סוריאליסטית", וכן יצאו עבודות מח־קר בתולדותיה של תנועה זו; נתפרסמו תעודות שלא נודעו עד כה של פול אַלוּאַר וראַנאָ שאר, הופיעו מהדורות חדשות של "המקורות" שאולו זה כבר, כגון שני המיגשרים של בראַטון, הופיעה מהדורה חדשה לרומן הסוריאליסטי של בראַטון, "נאדיה", הוצאו מחדש כתביו של אנטונין ארטו. עבודות מחקר אוניברסיטאיות על הסוריאליזם הולכות ומתרבות בכל ארצות תבל.

כל ציוני הזכרון הללו כלום לא באו להעיד שהסוריאליזם הוא כבר נחלת ההיסטוריה? האם אין הם בגדר מצבה מפוארת על קברו של מת? בראַטון עצמו — והוא עוד היה בחיים — התנגד, למשל, לסידור תערוכה סוריאליסטית. אמנם לדב־רי האפיפור הסוריאליסטי, כפי שקוראים לו, התנועה חיה וקיימת — אופטימיזם מופרז. חבר הצעירים שהתרכו סביב בראַטון, כתבי העת הזוטרים המוסיפים להופיע בגושפנקה של הסוריאליזם, דוקטרינות שחידש בראַטון באחרית ימיו בהשפעת מדעים אוקולטיים, כל אלה אין בהם עוד מתנופת הראשונים, אין בכוחם להקים מחדש את הסיטואציה המקורית על האווירה המיוחדת שבה, את שנות הזוהר 1923–1937.

מה שמעורר התענינות בימינו הוא הסוריאליזם כפי שנתגלה בראשיתו, דור הקשישים המזהיר שהנחיל מורשה אמנותית־ספרותית של דמיון ועומק רוחני, של ניסויי צורות וחלומות פיוטיים, כל אותו "היופי הקאטאסטרופאלי" שעליו שרו בימים ההם, ואמנם כתבי הראשונים מפיצים אור מגי גם היום, כשהשנים אוצלות להם מזיו הפאטי־נה. העבר ההוא מתגלה גם היום כמעייין לא־אכזב להשראה, ליצירה ושפע רוחני, אך אינו דומה הסוריאליזם בתקופת הזוהר לצאצאיו בימינו.

אכן ברטון עצמו חזה את הדבר מראש. בהקדמה החדשה למאניפסט הראשון הוא כתב ב־1927: "אנו מתחיים רע, רע מאד עם הזמן". כלום יד הזמן של הראקליטס באכזבה שגרמה, למשל, התערוכה הסוריאליסטית האחרונה, או שמא היתה האשמה בבחירה הבלתי מוצלחת של המוצגים מן הנסיונות הראשונים של הסוריאליזם הציורי? האכזבה נעוצה, לדעתי, בעובדה שהסוריאליזם הוא בעיקרו חזיון פיוטי־ספרותי וגם הציור שלו נשאר ספרותי. בניגוד לקוביזם שזעזע את עולם הציור בשעה שפיקאסו ובראק, גרין ומרקווי התוו דרך חדשה לעיצוב הצורה וגילו כעין ממד חדש לעין, הרי הסוריאליזם זעזע במידה כזו את השירה בלבד. הציור הקוביסטי השפיע על השי־רה כגון אצל ראָארדי או אצל המשוררים "הקו־ביסטים". ואילו במקרה הסוריאליזם נהפוך הוא: השירה היא שקבעה את דרכי היצירה הפלאסטית. עם הציירים הסוריאליסטיים שיצאו להם מוגיטין היום נמנים בשורה הראשונה מאכס אַרנסט, סלוואדור דאלי, ג'ורג'ו די צ'ריקו, איב טאנגלי, ג'ון מירו. מצד הצורה אין ציירים אלה סותרים את הריאליזם אלא את הקוביזם, ויש שהם נראים כמיין אסכולה אקאדמית קפדנית ביותר. הם מפ־תיעים אותנו בתוכן, היינו בספרותי שבהם. ייחור־דם בחלום, בזרות, בחזונו, בחולגני. החלום הוא אבן־השתיה לאַסטטיקה הסוריאליסטית. האסתטי־קה של החלום מקורה בספרות, והיא הציפה את כל צורות האמנות והטביעה חותמה האיראציונלי על דרכו החיים של דור שלם.

בשנת 1924 נמצא האוואנגארד הספרותי במבוי

חד־משמעית. יהודי, יליד רומניה, מהגר, הוצרך להיות משורר גאון כדי שייסלח לו הניהיליזם שלו. מרסל יאנקו (שהיה מראשוני הדאדאיסטים) הבין סיטואציה כוזבת זו. גם הוא היה סבור שהדאדאיזם הוא פרי המלחמה ולא יוכל להאריך ימים, מה־גם שאין הוא נושא פירות בעלי ערך קיים. לימים הסיק את המסקנה וקנה לו מולדת של אמת בארץ־ישראל.

הרוצה להבין את הסוריאליזם אסור לו להסיח את הדעת מן התפקיד הגדול שמילאה בימים ההם תורת פרויד שכבשה בסערה את העולם שלאחר המלחמה. עיקרו של הסוריאליזם מוגדר במינשר הסוריאליסטי הראשון משנת 1924 כ־"אוטומאטיזם פסיכי גרידא, שבו מתכוונים לבטא בעל־פה, בכתב ובאמצעים אחרים, את התהליך האמיתי של המחשבה. הכתבתה של המחשבה, ללא ביקורת מצד השכל ומעבר לכל התכוונות אסתטית ומוסרית". כשם שבסוף המאה הקודמת היתה הפילוסופיה של ברגסון למקור הסימבוליזם כן השפיעה הפסיכואנליזה לאחר מלחמת העולם הראשונה השפעה מכרעת על הסוריאליזם. דרך אגב, עם החבורה הסוריאליסטית נמנו כתריסר רופאים, ביניהם מוריס הייז, מומחה לסאד, אראגון, פארייר (פסיכיאטר), ד"ר תיאודור פרנקל המנחה ועוד. ברטון עבד במרכזים נברו־פסיכיאט־ריים במשך המלחמה וכן כרופא־משנה. צעיר מאד היה כשנמשך אחר האסכולה הפרוידיאנית ובא בקשרי מכתבים עם מייסדה. במניפסט הרא־שון מסתמך ברטון על פרויד ומבסס את תורתו ופעלו הפיוטיים על הפסיכואנליזה. ואכן יש מקום לומר כי הפרוידיזם חילץ את השירה מן המסגרת הנוקשה של ההגיון והחוק, אף סייע להבנת הנברות, החלומות, השגעונות והנהיות, אשר חלקם ביצירה, לאחר הנסיון הסוריאליסטי, שוב אינו מוטל בספק.

ב

המלה "סוריאליזם" יסודה באפולינר, בשעה שכתב את "שדי טירזיאס" שלו (1918) הוא קרא לו "מחזה סוריאליסטי". שם זה מקבל את מלוא

סתום. תנועת "דאדא" שקדמה לסוריאליזם (היא לא הרתה אותה) היתה כעין שלילה כוללנית. בע־צם מלחמת העולם הראשונה, בשנת 1916 בציריך, עמדו ראשוני הדאדאיסטים — טריסטן צארה, הוגו באל, הנס אָרפ, והניפו את דגל הניהי־ליזם. בסערת התקפתם על הספרות "הרשמית, המיושבת, הצבועה, המטיפה מוסר", הם הרימו על נס את האבסורד. הם קידשו מלחמה על המול־דת, על המוסר, על ההגיון, על המשפחה, על הדת. הם הכריזו חרם על הערכים המקובלים בלי שיצ־רו יצירות בנות קיימא. שהרי הם שללו את הלשון המובנת, שללו אפילו סתם מלים מהוגנות. במניפסט הדאדאיסטי שנתפרסם ב־1918 כתב צארה: "כל יצירה מעוררת סלידה, המסוגלת לשמש סתירה למשפחה, היא דאדא... ביטול הלוגיקה, זה הריקוד של חסרי־אונים — דאדא; ביטול הזכרון — דאדא; ביטול הארכאולוגיה — דאגה; ביטול הנבואי — דאדא; ביטול העתיד — דאדא".

פתחו בשלילת הכל וסיימו בשלילת עצמם. "דאדא הוא נגד דאדא", אומר אחד המנשרים הדאדאיסטיים האחרונים. כשבא צארה לפאריס ב־1919 נתקבל בזרועות פתוחות על ידי אראגון, בראָטון, בנימין פאָרָא, פיליפ סופו, סוריאליסטים שלעתיד. אך בשנת 1922 כבר הגיעה נהית הצר־פתים אחרי "דאדא" אל קצה.

המניפסט הראשון של בראָטון נתקבל ברגש רווחה, כהמשך קונסטרוקטיבי ליצירת אפולינר ופירר רוורדי, כחידוש הזיקה לרומנטיקנים הגר־מנים וכן ללטרניאמון ורמבו. צארה עצמו נטש עד־מהרה את שלילת הכל ונצטרף אל הקבוצה הסו־ריאליסטית והיה חבר בה משנת 1929 ועד 1935. טראגי היה גורלו של צארה. נפגשתי עם צארה בשנת 1963, חודשים אחדים לפני מותו, ושאלתיו על חילוקי הדעות בינו ובין ברטון. הוא הסביר לי: בשעה שאראגון וברטון היו דאדאיסטים וקר־או "הלאה צרפת", לא היתה קריאתם אלא מלי־צה, הם התקיפו את ארצם בכוונה לראותה יפה וטובה יותר. אולם קריאתו של צארה "הלאה המולדת" לא היתה מליצה, היא היתה אמיתית,

בחסר. במקרה הטוב ביותר, היא הועלתה על ידי הזרם מנבכי התת-מודע של הרוח. פירוש הדבר, הסוריאליזם אינו דוחה את המציאות האובייקטיבית בית אשר הודות לתגליות מדעיות וטכניות נעשה תה גם היא מסתורית ודמיונית. עוד הפוטוריסטים העריצו את המכונה. אפולינר היה הראשון ש"הפיח נשמה" באווירון, "המכונה המעופפת" ושר על "הסטנודאקטיולוגראפיות הנאות", מלים חדשות בתקופתו, שהוא שיווה להם קסם. התחום האובייקטיבי של העולם והעולם הפנימי הסובייקטיבי מצטרפים לכלל "הפלאי" הסוריאליסטי.

ויש גם החלום בהקיק, זה המופלא. אלה הן אגדות למבוגרים, ו"הפלאי" אינו שווה בכל התקופות. תקופה תקופה ונפלאותיה. הסוריאליסטים, כקודמיהם הדאדאיסטים, התקוממו על ריבוי נות ההגיון. הם קידשו מלחמה על הקארטזיאניזם. אם בספירת הבלתי מודע שולט פרויד, והחלום והדמיון יורדים לדרגת "ליבידו", הרי בתחום המודע המורה בעיני הסוריאליסטים הוא לא דקארט אלא הגל, לשון אחר, פעילות הרוח הדיני-מית ורצופת הניגודים כשהאחדות מתהווה מתוך סתירות. מכאן הצטרפותו של הסוריאליזם למארכסיזם, דבר שאמנם לא נמשך אלא תקופה קצרה בין 1930-1935 — הצטרפות מוכנית משום שהקבוצה הסוריאליסטית לא ויתרה מעולם על האב-טונומיה שלה. בהסתמכם על פרויד ועל מארכס ביקשו הסוריאליסטים להשיג את הידיעה השלילי-מה של האדם. האדם איננו רק יצור חברתי אלא גם יצור ביולוגי ויצור פסיכולוגי. כאן התנגשו הסוריאליסטים עם הקומוניזם שהוריד את האדם לדרגת יצור חברתי בלבד, בעל שני ממדים. מצד אחר, מתן הבכורה לפעילות תת-מודעת כמעט שלא הניח מקום לפעילות מודעת-מאורגנת. אנ-טונין ארטו, משורר של האלוצינאציות, מורד באלהים ובאדם, "הבהמה הארוטית", הוא שדחה לראשונה את תהליכי הלוגיקה המקובלת של תורת סוציאליזם. "הסוריאליזם לא היה בשבילי מעולם אלא סוג מגיה חדשה", כתב אנטונין ארטו, בשעה שניתק את ברית הידידות עם הסוריאליסטים. ארטו עשה שנים עם האינדיאנים באמריקה,

משמעותו אצל בראטון וידידיו שעברו את "סף האזורים הרחבים המוזרים שבהם מזמין המיס-תורין את כל החפץ לאספון. יש כאן להבות חדשות, צבעים שעוד לא ראו כמותם, אלף דמיונות שאין להעריכם עדיין" (אפולינר, "צהובת השער הנאה").

המהפכה התחוללה בשעה שבראטון, בהפליגו מן החלום, הגיע אל הרעיון שיצירה אמיתית עובר עליה תהליך של אי-מודע והיא מושרשת בדמיון. פעילות בלתי מודעת מצוייה ביצירתם של סופרים רבים, וביחוד הרומנטיקנים. הסוריאליסטים, וקודם כל בראטון ואראגון, מגלים סופרים שתולדות הספרות הסיחו את הדעת מהם, כגון המשורר האפוקאליפטי הדוכס די לוטריאמון (שמו האמיתי תי איסידור דיקאס, תולדותיו אינן ידועות ותמונתו לא נמצאה מעולם) או ארתור רמבו שהוקדשה לו שורה אחת בלבד ב"תולדות הספרות הצרפתית" בימים ההם. מסופרי תקופתנו תרגם אראגון עוד בשנת 1920 את יעקב ואן הודיס, פסבדונים של האנס דוידזון, משורר גרמני אכספרסיוניסטי, שאהבה נכזבת הביאתו לבית חולי רוח ומשם שילחוהו הנאצים למחנה המוות. מבין הסופרים הצרפתיים בני זמנם עשו הסוריאליסטים פירסום רב לסן פול רוקס, הקרוי "הנהדר", שלפני שכתב לתנומת הצהרים היה תולה על דלתו כתובת לבל יפריעוהו: "המשורר עובד". מעבודה זו בשעת שינה הגיע ברטון למחשבה על כתיבה אבטומטית. זו הועתקה מן הפסיכותראפיה של פרויד הרושמת סיפורו של חולה נברוזה אל היצירה הסוריאליסטית בספרות.

היצירה הראשית של ברטון במישור הנסיוני, כתב המסאי הצרפתי מישל קארוז, "היא גילוי הקשר הטבעי בין האבטומאטיזם של החלום לבין חזון המשורר. הראשון הוא, לאמתו של דבר, מקרה של האחרון, ותגלית זו היא לידתו של הסוריאליזם". בחלום מצאו הסוריאליסטים שטח לא-נודע עד-כזה לניצול: הבלתי-מודע או, נכון יותר, התת-מודע.

חשוב להדגיש כי הסוריאליסטים לא באו לשלול ממשותו של המודע אלא קבעו שהיא לוקה

"ללא כל בקורת מצד השכל ומעבר לכל התכוונות אסתטית ומוסרית".

הספר הראשון בכתיבה האוטומטית יצא עוד בשנת 1920 והוא מסמן את ראשית הסוריאליזם. הספר, שהיה נסיון של חשיבה "בעל פה", נכתב בשותפות על ידי בראטון וסופו, ונקרא "שדות מגניטיים". "אולם הדבר הוא קל בהחלט, תאמר הביקורת. כלב יכול לכתוב כך". ברטון חזר מראש השגה זו, והוא מקדים וכותב: "כתיבה אוטומטית של אידיוט אידיוטית היא, וזו של גאון גאונית היא". יש להודות שלאחר יובל שנים כמעט, "שדות מגניטיים" עודנו ספר שירה מלא יופי פיוטי. בהכתבה זו של המחשבה התת-מודעת יש שהניחו מחברי "השדות המגניטיים" טעויות ושיבושי סגנון ללא תיקון. כדי להכיר את המנגנון של הכתיבה האוטומטית, יש לבדוק אם מהירות המלה היא כמהירות המחשבה. לפי ברטון מהירות המחשבה אינה עולה על זו של המלה ואין היא מתחרה בהכרח בלשון ובקולמוס הרץ. אם אבטור מטי ואם לא, טכסט סוריאליסטי ראשון זה הוא שירה רבת קסם משום היותו יצירתם של שני משוררי אמת. דרך אגב, רק בנדיר ראיתי אדם שיש בו קסם פיוטי מדביר כזה כמו פיליפ סופו, אשר עמו נפגשתי לפני המלחמה ולאחר השחרור. לימים הודה בראטון בעצמו כי נסיון הכתיבה האוטומטית לא נשא פרי כמיחל. לעומת זאת יצר הסוריאליזם את "הפלאי", ובכך הוא השיב לשירה את המקורי. אם שנת 1920 נחשבת לשנת לידתו של הסוריאליזם, הרי שנות 1924-1925 היו שנות התגברותו. ראה אור המאניפסט המניח יסודות לתנועה; אחר כך באו בזה אחר זה הנסיונות במדיום ובהיפנוזה, שנעשו בעיקר על-ידי קראואל ודאסנו. ולבסוף פירסום "המהפכה הסוריאליסטית" ובה טכסטים ראשונים, ועל הכל חלומות. בחוברת השלישית משנת 1925 פרסמו הסוריאליסטים מכתב גלוי לרקטורים של האוניברסיטאות האירופיות ובו הם מתקוממים נגד הלוגיקה והמחשבה הפורמאלית. "די במשחקי לשון, משחקי הפכחות והתחביר, בלהטוטים וב-נוסחאות. יש למצוא את החוק הגדול של הלב,

ופולחנם, ריקודיהם ושיריהם השפיעו עליו השפעה עמוקה. הציויליזאציה האינדיאנית הטרומ-קולומבית, המיוסדת על "עקרונות אכזריות" שב-תה את לבו. הוא הגיע אל קצה הגבול בניאוף וגידוף, ורק מאמין אדוק מסוגל להגיע לאלימות אנטי-דתית כזו. הוא כתב נגד הקתוליות, נגד הקבלה, וסיים בפריצת כל הגבולות במחשבה כבתיים. בדרך של היסט בלתי רגיל נעשית שירת הכפירה שלו לשירת קודש. בדיוקנו הפיסי דמה לבודליר, פניו היו טבועים בחותם עוית מפחיד. מאמציו לשמור אבריו במנוחה העיקו על רואיו. כשנטרפה עליו דעתו הוכנס לבית חולי נפש, ומשם יצא רק לאחר המלחמה. ארטו מת ב-1948, משורר נסער ומסעיר, קרוע ושסוע, אשר המשיך את פיקאסו ואפולינר בחיפוש אסתטיקה חדשה אצל עמים פרימיטיביים, וכמהם הושפע מאמנו-תם של עמי אפריקה. תיאוריטיקן התיאטרון, הוא נמשך אחר התיאטרון של סין ובאלי ויאפאן. גם כאן ניכרת השפעת פרויד. יש להזכיר כי הסורי-אליסטים קיימו קשרים עם הדאליי לאמה ועם אסכולות בודהיסטיות שונות. ראש מאוייו היה להינתק מן הציויליזאציה היס-תיכונית בלי לקפח השראתם של המיתוסים היווניים, כגון זה של אדיפוס וכדומה. האם ביקש למזג שתי תרבויות מנוגדות זו לזו, את האינדיודואליסטית עם הקו-לקטיביסטית?

המשוררים הסוריאליסטיים, כמו פול אלוואר, דאסנו, ארטו, ואחרים, פירסמו את סיפור חלומותיהם ב"המהפכה הסוריאליסטית", פרי כתיבה במחי קולמוס במצב של היפנוזה. שם נתפרסמו גם טכסטים של חולי נברווזה ומטורפים, שדבריהם הוקלטו בקליניקות פסיכיאטריות, עוררו אימ-אזים פיוטיים, ובאופן זה סייעו להכרת מציאות חדשה זו. בדרך חקירתו את החלום קובע בראטון שרוח האדם החולם באה על מלוא סיפוקה במה שעובר עליה. המצבים המשונים ביותר, האימ-אזים המופרכים ביותר, נראים כטבעיים. בהש-וותרו את עבודת היוצר ל"סיאנס פסיכואנליטי", מגיע ברטון לרעיון המרכזי של הסוריאליזם, הכתיבה האבטומטית, כלומר הכתבת המחשבה,

הויטאליט וניגודו המופלא: תנופת המוות".
 אם הסוריאליסטים אמרו למן לשגעון והגנו על
 סטייה ופשע והיו נוטים להריסת עצמם על-ידי
 רעיונותיהם ואף על-ידי מעשיהם, הרי, מצד אחר,
 העשירו את קיומנו ושינו את ראיית המציאות
 בכוח הדמיון. הדמיון, לפי ברטון, אינו מתן בלבד
 אלא גם כיבוש, והדמיוני יכול ליהפך למציאות.
 ועוד: היצירות הסוריאליסטיות של אראגון, בר-
 טון, אַלוּאַר, פארא, על כל הכרזות המהפכה של-
 הם, גם מבליטות מסורת ספרותית צרפתית, זה
 המאבק בין שיגרה לחידוש. "אראגון הוא דידרו
 שלנו", אמר לי בנימין כרמייה. אכן סגנונו של
 אראגון מתקרב לזה של סופרי המאה השמונה-
 עשרה, בעלי הפסוק הקצר והשנון. ואלו ברטון
 במשפטיו הארוכים והבנויים להפליא ממשך
 מסורת המאה השבע-עשרה. מבחינה לשונית חיד-
 שו הסוריאליסטים הגדולים את עתרת הלשון ה-
 צרפתית, שדהתה בידי קודמיהם הריאליסטים
 והפארנאסאים, ונילדלה והותפלה תחת קולמוסם
 של סופרי המלחמה הסנטימנטאליים או הריטור-
 ריים.

חוק שאינו חוק... קמל גזע הנביאים. אירופה
 חנוטה בחרצובות של גבולות, בתי חרושת, בתי
 משפט ואוניברסיטאות שלה... הטעות היא בשי-
 טותיכם המעופשות, בלוגיקה שלכם, בשתים
 כפול שתיים ארבע שלכם, האשמה היא ברקטורים
 שלכם האסורים במוסרות הסילוגיזמים".

עוד כתב-עת חשוב של הסוריאליסטים שראה
 אור בשנת 1930 הוא "הסוריאליזם בשירות המה-
 פכה". החוברת הראשונה שלו הוקדשה ברובה
 למאיאקובסקי, ששם קץ לחייו בימים ההם. עוד
 לפני מותו פתח "הסוריאליזם לשירות המהפכה"
 במשאל גדול: "האם התאבדות היא פתרון?"
 במשאל לקחו חלק רַאָוֶרְדִי, פרנסיס ז'אם, ויק-
 טור מרגריט. רוורדי ענה כי "ההתאבדות היא
 הסגת גבולו של האלוהים", תשובה המזכירה את
 דעתו של דוסטויבסקי ב"עול ימים": "התאבדות
 הוא חטאו הגדול של האדם". פראנסיס ז'אם שפך
 לעג וזעם על השואלים. לעומת זאת טענו הסורי-
 אליסטים בזכות ההתאבדות ואחדים מהם גם
 קיימו זאת למעשה. כך שלח יד בנפשו רנה
 קראוּאַל אשר כתב בעקבות ברגסון: התנופה